

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ У 1708–1740 РОКАХ В УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізується українське державотворення на Лівобережжі у 1708–1740 рр. в українознавчому вимірі. Автор переконаний, що Московія, яка у XVIII ст. здійснювала активну загарбницьку політику, краще потребувала слухняного спільника, яким для Російської імперії й стала Гетьманщина. Разом з тим, допускаючи існування козацької автономії насамперед для власних геополітичних і геостратегічних потреб, метрополія весь час намагалася суттєво обмежити її права і збільшити обов'язки, тому що всі російські володарі та їх провладне оточення розуміли одну просту істину: допоки існує українська державність у форматі Гетьманщини, українці будуть самодостатнім народом і не розчиняться в «русском море».

Ключові слова: Україна, українці, українське державотворення, Лівобережжя, Гетьманат, козаки, українознавчий вимір.

Актуальність вивчення заявленої тематики полягає у тому, що, аналізуючи українське державотворення на Лівобережжі у 1708–1740 рр. в українознавчому вимірі, ми не тільки намагаємося осягнути важливі події минулого, а й докладаємо чималих зусиль, щоб з висоти сьогодення переосмислити їх щодо надбань, втрат і перспектив України. Попри значну кількість напрацювань, присвячених цій проблематиці, на нашу думку, недостатньо досліджень, у яких комплексно вивчається українське державотворення на Лівобережжі у 1708–1740 рр. в українознавчому вимірі.

Об'єктом дослідження є Україна й українці в їх поступальному часопросторовому розвитку; предметом – науковий аналіз вітчизняного державотворення на Лівобережжі у 1708–1740 рр. в українознавчому вимірі. Хронологічні рамки

праці охоплюють майже століття (1708–1740 рр.). Географічні межі дослідження пов'язані пересудим із Лівобережною Україною.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі», керівником якої є професор П. Кононенко. Вона виконується в ННДІУВІ відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Вивчення поставленої мети передбачає виконання таких головних завдань: 1) проаналізувати стан розробки теми та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; 2) зробити загальний огляд українського державотворення на Лівобережжі у XVIII ст.; 3) дослідити перший етап розвитку державотворчих

процесів на Лівобережній Україні 1708–1740 рр.; 4) окреслити здобутки і втрати України й українців на ниві державотворення у 1708–1740 рр.

Проведений аналіз публікацій, у яких досліджується ця наукова проблема і на які мав змогу опиратися автор, засвідчив, що заявлена тема потребує подальшого вивчення. У свою чергу оприлюднюємо лише останні праці, які безпосередньо дотичні до цієї українознавчої теми: Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004; Горобець В. «Волино царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому аналізі нами був задіяний один із головних наукових методів пошуку істини – принцип історизму, тобто неупереджене висвітлення й характеристика українського державотворення на Лівобережжі у 1708–1740 рр. Також ми активно послуговувалися порівняльно-історичним методом, коли аналізували, як, позитивно чи негативно, впливала на українські державотворчі процеси зміна геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі, а саме значне посилення Московського царства, а згодом Російської імперії.

Розпочинаючи аналіз державотворчих процесів, які відбувалися у XVIII ст., а саме з 1708 р. по 1740 р., на українських етнічних землях, що на той час контролювалися спочатку Московським царством, а з 1721 р. Російською імперією, відразу хочемо наголосити, що головна і провідна тенденція їх розвитку – конфлікт між Московією (метрополією) та її бунтівною провінцією Гетьманщиною (автономним державним утворенням на теренах Лівобережної України). Нагадаємо, що Українська Козацько-Гетьманська Держава постала в середині XVII ст. внаслідок Хмельниччини (національно-визвольна та соціальна революція українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького). Проте через об'єктивні і суб'єктивні причини спочатку вона втратила свою соборність (розколотася на правобережну і лівобережну частини), а згодом – самостійність. І якщо на Правобережжі залишки української державності були остаточно ліквідовані річпосполитською владою вже на початку XVIII ст., то на Лівобережжі цей деструктивний процес для українського народу та його державного утворення – Гетьманщини – розтягнувся майже на століття і завершився лише в кінці XVIII ст. Як сталося так, що більш слабка і децентралізована Річ Посполита змогла досить швидко вирішити т. зв. «українське питання», а сильна централізована й абсолютистська Московія (спочатку як царство, а потім – імперія) витратила на це сто років? На нашу думку, передусім це пов'язано з Руїною (криваві міжусобиці на теренах України в 50–80-х роках XVII ст.), а головною ареною зовнішньополітичних конф-

ліктів і внутрішньоукраїнських чвар стала саме Правобережна Україна, яка, зрештою, і перетворилася на справжню руїну в прямому і переносному значенні цього визначення, тоді як Лівобережжя знаходилося трохи осторонь від епіцентру руйнування і самознищення. Також Московія, яка у XVIII ст. проводила дуже активну експансіоністську (загарбницьку) політику, що, зрештою, і перетворило її в могутню євразійську імперію, дуже потребувала слухняного сателіта (спільника), який би не тільки захищав її «южные и юго-западные рубежи», приймаючи на себе перші ворожі удари поляків, татар і турків тощо, а в разі потреби першим вступав у війну й докладав чималих зусиль (матеріальних і людських) для її успішного завершення. Таким «верноподданным» (майже) союзником і стала для Російської імперії Гетьманщина (переліг низки російсько-турецьких війн XVIII ст. це добре підтверджує й ілюструє). Проте згодом, внаслідок суттєвого послаблення основних супротивників – Речі Посполитої, Османської Порту та її васала Кримського ханства, а потім і ліквідації польсько-литовської (1795) і кримсько-татарської (1783) державності, потреба в існуванні української автономії стала мінімальною, а точніше – майже нульовою. До цього зовнішнього політичного фактора приєднався й внутрішній чинник, а саме активна розбудова імператрицею Катериною II (1762–1796) надзвичайно централізованої, монолітної, абсолютистської монархії, в якій уже не було місця квазідержавним утворенням на зразок Гетьманщини. Але допускаючи її існування, насамперед для власних геополітичних і геостратегічних потреб, метрополія весь час намагалася суттєво обмежити її права і збільшити обов'язки. Усі російські володарі та їх проваддані оточення розуміли одну просту істину: допоки існує українська державність у форматі Гетьманщини, українці будуть самодостатнім народом і не розчиняться в «русском море». До того ж український (малоросійський) сепаратизм і т. зв. «прокляття Мазепи» завжди дамоклівим мечем нависало над двоголовим орлом, й українське прислів'я «Скільки вовка не годуй, він все одно в ліс дивиться» влучно характеризувало цю політичну ситуацію. Отже, головним завданням для метрополії протягом XVIII ст. було спочатку вгамувати сепаратистські тенденції на Лівобережжі, потім активно використовувати Гетьманщину у своїй зовнішньо- і внутрішньополітичній діяльності, зрештою, після досягнення найголовнішої геополітичної мети – перетворення другої східноєвропейської держави в одного з чільних геостратегічних євразійських лідерів континенту, остаточно ліквідувати українське автономне державне утворення, що й сталося у 90-х роках XVIII ст.

Після загального огляду проблеми перейдемо до її конкретно-фактологічного осмислення. На наше тверде переконання, у розвитку української державності на Лівобережжі у XVIII ст. умовно можна виокремити три основних етапи (періоди): 1-й – перша половина XVIII ст. (1708–1740); 2-й – середина століття (1741–1762); 3-й – друга половина – кінець XVIII ст. (1763–1796).

Перший період (1708–1740) державотворчих процесів на Лівобережній Україні характеризується поразкою антимосковського повстання І. Мазепи й тотальним наступом на Гетьманщину загалом і гетьманську владу зокрема очіль-

ників метрополії, найголовнішими завданнями яких було суттєве обмеження української автономії та остаточна ліквідація інституту козацьких гетьманів, а в кінцевому підсумку – повне знищення української державності. Проте слід відзначити, що вирішення українського питання, окрім зовнішньополітичних і внутрішньополітичних обставин, залежало передусім і від особистості імператора або імператриці, їхніх власних переконань, намірів і навіть примх. Попри ці особливості, генеральна лінія Санкт-Петербурга стосовно Гетьманщини залишалася незмінною протягом XVIII ст. і полягала у цілковитому зруйнуванні залишків Української Козацько-Гетьманської Держави та повному інкорпоруванні (включенні) її земель і людності до складу Російської імперії на правах пересічної провінції.

З цього приводу О. Субтельний зазначає: «Після провалу Мазепиних планів українці були змушені перейти до оборони. Та поглинання Гетьманщини Російською імперією було довгим і затяжним. Не всі російські правителі XVIII ст. були такими прибічниками централізму, як Петро I. Потребуючи підтримки у численних війнах із турками, царський уряд ретельно уникав антагонізмів з «малоросами». Проте росіяни послідовно намагалися обмежити українське самоврядування. Для цього вони застосовували всі звичайні способи імперських політиків. Найулюбленішим із них був принцип «поділяй і володарюй», яким заохочувалися чвари між гетьманами і старшиною. Іншим способом було упокорення старшини під острахом підбурювання проти неї селянства. Кожний прорахунок української адміністрації, кожна скарга простою люду на старшину використовувалися центральним урядом як привід для впровадження адміністративних «покрощень». Ці нововведення незмінно супроводжувалися благочесливими деклараціями про те, що в їхній основі лежить монарше піклування про суспільний добробут. Російська централізаторська політика на Україні передбачала три основні мети: 1) цілком підкорити собі українську верхівку і простий люд; 2) підпорядкувати українське врядування, економіку, культуру; 3) максимально користатися людськими й господарськими ресурсами України. Слід зауважити, що Україна не становила у цьому відношенні винятку, оскільки царський уряд провадив аналогічну політику як в інших сусідніх з імперією землях, так і самому її центрі» [12, 211–212].

Розлючений підступною зрадою гетьмана І. Мазепи, Петро I (1682–1725) остаточно вирішив, за його ж словами, «прибрати Україну до рук». Побачивши, якою страшною небезпекою могла бути для геополітичних і геостратегічних інтересів Московського царства суверенізація Гетьманщини, цар прийняв рішення раз і назавжди цей політичний український сепаратизм знищити. Проте, як слушно зауважив Д. Дорошенко, «... в своїй політиці щодо скасування української автономії Петро умів бути терпеливий: він не зразу, а поволі, зате послідовно й систематично нищив усі ознаки української державності й не менш систематично ослаблював Україну, фізично винищуючи її населення, руйнуючи його матеріальний добробут, виснажуючи його сили» [6, 390].

Все ж спочатку цар не робив різких політичних кроків, навіть видав до українського народу універсал, де обіцяв йому захист і покращення

життя, намагався залучити на свій бік козацьку старшину, особливо тих, хто зразу ж долучився до І. Мазепи, прагнув повернути до себе запорозьких козаків тощо. Виконуючи свою обіцянку щодо виборів нового гетьмана, Петро I у листопаді 1708 р. в місті Глухові, яке з того часу отримало статус гетьманської резиденції, ініціював на раді обрання нового очільника Гетьманщини. Ним став, тут слід наголосити, що з волі саме царя, 62-річний стародубський полковник Іван Скоропадський (1708–1722). Козацька старшина прагнула обрати на цю посаду більш молодшого (48-річного), сміливішого й енергійного Павла Полуботка, зрештою, і сам І. Скоропадський спочатку запропонував «молодого и заслуженого человека», проте Петро I зразу ж відкинув цю кандидатуру, різко заявивши, що з цієї людини може вийти другий Мазепа, й наказав вибрати Івана Ілліча, в якому був більш упевнений [4, 31–32].

Після звитязної перемоги під Полтавою 8 липня (27.06 за ст. ст.) 1709 р. над шведсько-українським військом царський уряд рішуче змінює стосунки з гетьманом. Надзвичайно суттєвим обмеженням прерогатив гетьманської влади стало запровадження Петром I у другій половині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. Як слушно зауважує сучасний дослідник В. Горобець, на цих резидентів монархом покладалися обов'язки нагляду за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана, за тим, аби він не звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, «...не описавшись к великому государю...», ще й, крім того, резидент, т. зв. надійне «государево око», мав стежити, аби в «...гетьмане... никакой шалости к измене и возмущению народа... не было...», а в разі потреби – для запобігання ймовірної «зради» – йому дозволялося використовувати два російських полки, введених до гетьманської резиденції [2, 31]. Петро I, ставши цілковитим господарем в Україні, розпочав проводити тут, за висловом Д. Дорошенка, політику «залізної руки». Формально залишаючи попередній устрій у Гетьманщині, цар став фактично перепорядковувати владу до своїх рук, нехтуючи засадничими правами козацької держави (ним же і гарантовані), Петро I почав сам призначати полковників і навіть не з середовища українців, а з представників інших етнічних спільнот [6, 392].

Поява на Лівобережній Україні як серед керованого складу Гетьманату, так і серед заможних землевласників росіян, сербів, німців стала прикриттям фактом і для старшини, і для пересічних українців. Ці новоприбулі чужинці, виконуючи волю Петра I, не тільки не розбудовували Гетьманщину, а навпаки, руйнували її засадничі підвалини ізсередини. Північна війна тривала, й цар намагався вичавити з українського народу все, що було можливо, в ім'я перемоги. О. Субтельний зазначав з цього приводу: «Експлуатація українських ресурсів мала різноманітні форми. Між 1709 та 1722 рр. Україна повинна була утримувати десять російських полків, розміщених на її території. Десятки тисяч українців посилали на північ працювати на будівництві Ладозького каналу та нової царської столиці Санкт-Петербургу, де у надзвичайно суворих умовах багато з них загинули» [12, 212].

Завершення бойових дій і підписання мирного договору в Ніштадті в 1721 р. засвідчило не лише поразку Швеції та крах її гегемоністських

претензій, а й появу нового потужного лідера в Центрально-Східній і Північній Європі – Російської імперії. Новоявлений імператор розпочав цілеспрямовано реформувати свою державу. Він не лише змінив її назву, а й намагався повністю вестернізувати її адміністративно-управлінський апарат, цілковито підпорядкувати імперії політику, економіку, культуру, релігію, уніфікувати закони, побут громадян, територіальний устрій тощо. Забігаючи наперед, зазначимо, що ці реформи розтягнулися в часі й тривали майже все XVIII ст. і завершені були в основному за правління Катерини II (1762–1796). Але доля козацької автономії була вирішена остаточно, тому що для Російської імперії Гетьманщина – передусім не лише релікт минулого, а й небезпечне державно-політичне утворення, яке самим своїм існуванням не тільки заважало її розвитку, а й могло посприяти відновленню в майбутньому політичного сепаратизму в українців, а згодом і самої Української держави.

Одним із перших кроків реформування органів вищого управління стало передання в 1722 р. справ Гетьманщини в Санкт-Петербурзі від Колегії закордонних справ до Сенату, що займався лише внутрішніми питаннями імперії. Того ж року Петро I замість Малоросійського приказу, що був розміщений у Москві, наказав створити Малоросійську колегію і перенести її резиденцію до Глухова. Вона складалася з шести офіцерів російських полків, розташованих у Гетьманщині, на чолі з її президентом-бригадиром Степаном Вельяминовим. Її головними завданнями були: 1) розгляд скарг місцевих козаків і селян на дії Генерального суду і старшини та прийняття рішення у спірних конфліктах; 2) контроль фінансів; 3) перешкоджання гноблення старшиною рядового козацтва і селян. Історик П.Р. Магочій вважає, що так Малоросійська колегія стала паралельним урядом Гетьманщини [8, 241].

Ці рішучі дії імператора переконливо засвідчили, що для нього Гетьманщина – вже не самобутня українська автономія, а пересічна провінція. Гетьман І. Скоропадський здійснив поїздку до метрополії, де намагався переконати Петра I відмінити своє рішення, але, діставши категоричну відмову, повернувся до України і незабаром помер 14 липня (3.07 за ст. ст.) 1722 р. та був похований на території Гамаліївського монастиря, що біля Глухова [5, 94–95].

Козацька старшина негайно після смерті старого гетьмана попросила дозволу монарха на обрання нового і, розуміючи, що це питання буде довго вирішуватися, обирає тим часом чернігівського полковника Павла Полуботка наказним гетьманом. Новообраний очільник відразу ж взявся за справи, тим паче, що вже в липні 1622 р. прибув до Глухова С. Вельяминов і започаткував діяльність Малоросійської колегії (1722–1727), розпочавши збір грошових податків і скарг простого люду на старшину з усієї Гетьманщини. Така підривна щодо Гетьманату діяльність росіян викликала активний спротив П. Полуботка та його однодумців. Урешті-решт, влітку 1723 р. Петро I викликав до Санкт-Петербурга Павла Полуботка, генерального суддю Івана Чарниша й генерального писаря Семена Савича, де намагався змусити українців припинити опір. Це протистояння, як у метрополії (переговори), так і у Гетьманщині (петиції С. Вельяминова й козацької фронди), тривало у другій половині 1723 р. і так розлю-

тило імператора, що він у кінці цього ж року заарештував козацьку делегацію й ув'язнив у Петропавлівській фортеці. Цьому арешту передувала пристрасна промова-звернення до Петра I П. Полуботка. Хоча серед багатьох учених існують сумніви щодо її автентичності, ми хочемо її повністю процитувати як яскравий зразок державницько-патріотичної позиції П. Полуботка. Отже, французький дипломат і історик XVIII ст. Жан-Бенуа Шерер (1741–1824) у праці «Аннали Малої Росії, або Історія запорозьких і українських козаків, або Малої Росії, від початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів», яка вперше побачила світ у 1788 р. у Парижі, так передає слова наказного гетьмана: «Ваша Величносте, мушу сказати вам, що я добре бачу, як ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою батьківщину. Посилаючись на фальшиві принципи, ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які ваші попередники й ви самі, Ваша Величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чию свободу ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є ваші раби, копати канал, який ви наказали зробити у вашій країні. А найприкріше для нас те, що ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме – вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того, щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, ви ставите над нами суддями підданих Великої Росії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша Величність зможе засвідчити Богові вдячність за всі успіхи, які Він вам дарував? Вас засліплює лише блиск величчя та могутності, якими ви тішитесь з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша Величносте, заявити востаннє, що ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за ваші інтереси й для вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержцю, і будьте певні, що коли-небудь ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який ви взяли під свій захист» [13, 283–284].

Петро I планував жорстоко покарати заарештованих, але на заваді стала його смерть на початку 1725 р. На жаль, П. Полуботок не дочекався звільнення, оскільки помер 29 грудня 1724 р. (18.12 за ст. ст.).

Підсумовуючи інкорпораційну діяльність Петра I щодо української державності, цілковито погоджуємося з думкою В. Горобця, що до 1722 р. його політику щодо України можна

оцінити як певний перехідний етап від старих «московських» підходів до «імперських» тенденцій, що переконливо свідчило про наближення якісно нового етапу в українсько-російських відносинах. Цей період, вважає дослідник, розпочався із запровадженням імператором Малоросійської колегії та проведенням нею протягом 1722–1725 рр. докорінної реформи державного устрою Гетьманату й анулюванням договірних принципів українсько-російських стосунків, що мали місце в другій половині XVII ст. і ще частково зберігалися на початку XVIII ст. У результаті здійснених колегією заходів, що справили великий вплив на всі сфери державного життя в Україні, політична автономія Гетьманщини суттєво обмежується сюзереном і розпочинається процес поглинання імперією земель. І лише не завжди рішуча і послідовна політика наступників царя-реформатора, наголошує В. Горобець, разом з консервативністю українського суспільства нового часу дали можливість Українській державі (хоч і в досить обмеженому вигляді) зберегтися протягом наступних кількох десятиліть [3, 51, 55, 57].

Проте зміна володарів (на престол сіла дружина покійного – Катерина I (1725–1727)) суттєво не змінила ситуації в Гетьманщині. Хоча опальна старшина була звільнена, але, втрапивши свого лідера – П. Полуботка, вже не могла реально протидіяти бурхливій діяльності С. Вельямінова та його підлеглих. Протягом другої половини 1722 р. – першої половини 1727 р. Малоросійська колегія як центральний орган російської колоніальної адміністрації майже безконтрольно правила Гетьманщиною. Характеризуючи її сутність, З. Когут пише: «Задумана як головний інструмент імперської адміністративної інкорпорації Гетьманщини, Малоросійська колегія стала першим випадком, коли регулярний імперський адміністративний орган було просто накинуто на адміністративну та юридичну структуру Гетьманщини. Єдиною характеристикою Малоросійської колегії, яка відрізняла її від інших імперських колегій, було те, що вона розташовувалася в Глухові, тодішній столиці Гетьманщини» [7, 311].

Один із сучасних знавців цієї проблематики (захистив по цій темі дисертаційне дослідження) В. Горобець наголошує: «...Функціонування Малоросійської колегії в Україні було позначено повновладдям президента Вельямінова, який, втілюючи в життя розпорядження імператора, Сенату та Верховної таємної ради, а також власні проекти, реформував судову систему, фінанси, центральне та місцеве урядування Гетьманату, уніфікувавши її державні порядки за загальноімперським зразком і підпорядкувавши державні структури центральним органам влади Російської імперії» [1, 336].

Наостанок нагадаємо слова О. Субтельного: «Із смертю Полуботка Малоросійська колегія дістала свободу дій у Гетьманщині. В 1722 р. вона впроваджує пряме оподаткування, що стало для українців справжнім лихом. У 1724 р. Вельямінов з гордістю повідомляє про підвищення податків на 600% порівняно з попередніми, отримуваними від Гетьманщини царським урядом. Проте успіх Вельямінова обернувся його ж поразкою. Він став вимагати, щоб новий податок сплачували також росіяни, котрі мають землеволодіння на Лівобережжі. Несподівано князь Меншиков – найвпливовіший в імперії політик, який володів величезними маєтками в Геть-

манщині й був запеклим ворогом української автономії, – став на захист українського самоврядування, виступивши проти колегії з гострою критикою. Інші російські політики почали прихильніше ставитися до української автономії, позаяк у 1726 р. з'явилися ознаки близької війни з Туреччиною й за цих обставин вони не хотіли настроювати українців проти себе. Тому в 1727 р. вплив Меншикова та стратегічні міркування спричинилися до того, що імперська рада розпустила першу Малоросійську колегію й видала декрет, за яким «для задоволення і задоволення місцевого населення гетьманом має бути обрана людина достойна й віддана» [12, 215]. Отже, завдяки О. Меншикову, який де-факто керував імперією і посприяв старшині у ліквідації Малоросійської колегії, Гетьманщина отримала тактичну перемогу. Після смерті Катерини Олексіївни її наступником став онук Петра I – Петро Олексійович, який зійшов на престол під іменем Петра II (1727–1730). Князь О. Меншиков намагався одружити з ним дочку Марію й тим самим остаточно закріпити своє політичне домінування при молодому імператорові. Але його запеклий конкурент – князь О. Долгорукий – випередив «на крок» супротивника, заручивши вінценосного юнака зі своєю дочкою Катериною, й остаточно переміг у цій палацовій боротьбі, позбавивши опонента влади, високих посад, почесних звань і багатющих маєтків, у тому числі й в Україні, заарештував О. Меншикова і відправив на заслання [13, 287–288].

Політична нестабільність і боротьба за владу в метрополії лише сприяли відновленню автономії Гетьманщини. Зважаючи на зовнішньополітичні обставини (підготовка до майбутньої війни з Туреччиною) й внутрішньополітичні (як підтримка старшиною того чи іншого дворянського угруповання, так і російської влади загалом), 23 травня (12.05 за ст. ст.) 1727 р. у Санкт-Петербурзі було прийнято рішення дозволити українцям вибирати власного керівника. Зрештою, за погодженням метрополії, на Покрову (а це для українських козаків було дуже символічно!) 12 жовтня (1.10. за ст. ст.) 1727 р. у Глухові в надзвичайно урочистій обстановці – в присутності імператорського посланця Федора Наумова – виборці одногласно обрали гетьманом миргородського полковника 73-річного Данила Апостола (1727–1734). Вже наступного 1728 р. новообраний очільник був присутній у Москві на коронації імператора й самодержця всієї Росії Петра II, де, скориставшись нагодою, попросив у монарха підтвердження за Гетьманщиною всіх прав і вольностей за умовами статей Переяславської угоди 1654 р. Незважаючи на тогочасне відносно ліберальне ставлення центральної влади до Гетьманату, зумовлене названими вище причинами, все ж вона продовжувала дотримуватися генеральної лінії Петра I – поступове перетворення цієї козацької автономії в пересічну провінцію імперії. Зрештою, Д. Апостолу було відмовлено у поверненні Гетьманщині старих прав, за винятком того, що вона вкотре перепорядковувалася Колегії закордонних справ [13, 286–289].

Щоб якось унормувати взаємовідносини Санкт-Петербурга і Глухова, був складений т. зв. «Кодекс 1728» із двадцяти восьми статей, який в істориків отримав назву «Рішительні (конфірмовані) пункти». На думку П. Магочія, з якою ми повністю погоджуємося, це був перший документ,

що охоплював усі аспекти життя Гетьманщини і залишався чинним до остаточного скасування автономії регіону. Згідно з його основними повноваженнями, вона не могла проводити самостійної закордонної політики, хоча гетьману дозволялося вирішувати прикордонні проблеми з Річчю Посполитою, Кримським ханством та Османською Портою, але на кожну угоду треба було отримувати дозвіл уряду Російської імперії. У разі, якщо до гетьмана прибували чужоземні послы, він негайно мав переслати привезені ними листи до Санкт-Петербурга. Столицею Гетьманщини й надалі мав залишатися Глухів. У військовій сфері збройні сили Гетьманату обмежувалися 10-ма полками реєстровців і 3-ма – найманців, а під час війни козацьке військо мусило підкорятися місцевому російському командувачу. Кандидатів на посади генеральної старшини і полковників мала право обирати сама старшина з-поміж себе, але остаточно їх затверджував лише монарх, призначення на всі нижчі старшинські ранги залишалися за гетьманом. Для вирішення судових й адміністративних справ було реорганізовано Генеральний суд, що тепер складався з трьох українців і трьох росіян. З цією ж метою планувалося створити комісію для розробки нового правничого кодексу. Щодо фінансово-економічної сфери, то скасовувалися податки, накладені раніше Малоросійською колегією, але мито з імпортованих закордонних товарів (індукта) мало надходити в імперську скарбницю. Дозволялося приїжджати до Гетьманщини іноземним купцям для вільної торгівлі. Скасовувалася заборона росіянам купівлі землі в Україні. Проте російські та інші немісцеві пани, зберігаючи за собою свої маєтки, мусили підлягати юрисдикції гетьманської влади, також їм заборонялося селити на цих землях російських селян-кріпаків [6, 410–411; 8, 241].

Завершуючи аналіз т. зв. «Кодексу 1728 р.», хочемо надати слово Д. Дорошенку: «Як бачимо, ці Рішительні пункти значно обмежували ті права, якими гетьманська Україна користувалася до упадку Мазепи. Але важно було те, що замість колишньої самоволі російського уряду, з якою він трактував українські справи після Мазепи, ставилися тепер певні норми, певні юридичні форми. Тепер від самого українського уряду, а передовсім від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були здійснені в житті» [6, 411]. Зі свого боку, П. Магочій наголошує: «З погляду імперського уряду, який прагнув скасувати автономний статус Гетьманщини, «Рішительні пункти» були кроком назад. Та невдовзі Санкт-Петербург повернувся до політики обмежень» [8, 241]. Ми погоджуємося з О. Субтельним, який вважає: «Розуміючи приреченість усяких спроб відновити політичні прерогативи Гетьманщини, Апостол зосередив діяльність на поліпшенні соціально-економічних умов у країні» [12, 216].

Незважаючи лише на формальне поновлення попередніх прав української державності, новообраний гетьман зразу ж розпочав крок за кроком реформувати й оновлювати Гетьманат, щоб якомога більше наблизити його державницьку сутність до тогочасних вимог. Насамперед він за підтримки багатьох старшин заходився наводити лад в економіці, поступово долаючи хаос і безвладдя на Лівобережжі, вигідні метрополії. Спочатку за його ініціативою у 1729–1730 рр. було проведено «Генеральне

слідство про маєтності» з метою перевірки законності володіння маєтками. Д. Апостол встановив окремий український державний бюджет, т. зв. «військовий скарб», і вперше визначив точний розмір бюджету Гетьманату – 144 тис. крб. щорічно, ці гроші направлялися на фінансування центральної адміністрації, найманих компанійських полків, артилерії тощо, важливо, що більшість цих державних видатків (витрат) покривалися за рахунок вивізного (експортного) мита – евекти. Гетьман надзвичайно переймався розвитком української торгівлі, намагався і, зрештою, посприяти скасуванню низки дискримінаційних щодо українців численних митних тарифів і заборон, також він усіляко обстоював інтереси не тільки власне купців, але й інших верств української спільноти, наприклад чумаків, козаків, селян, котрі їздили до Криму й вивозили звідтіля сіль, сушену рибу тощо. З цього приводу Д. Дорошенко слушно зауважив, що І. Мазепа намагався зробити опорою автономії України заможну верству старшин – земельних власників, задля цього він насаджував і підтримував земельну шляхту, натомість Д. Апостол усіляко старався піддержувати старшинсько-купецький клас, буржуазію, в якій він бачив опору української державності [6, 412–413]. Також гетьман перебрав на себе право призначати членів Генеральної канцелярії і полковників, тим самим різко скоротивши кількість іноземців у своїй адміністрації, добився повернення під свою юрисдикцію Києва (який до того підпорядковувався напряму російському губернатору), намагався суттєво покращити українське судочинство. Така успішна державотворча діяльність козацького очільника Гетьманщини була позитивно оцінена вітчизняними вченими. Н. Полонська-Василенко писала: «Правління Данила Апостола тривало лише шість з половиною років, а фактично менше, бо останній рік гетьман хворував, хоч увесь цей час провадив інтенсивну боротьбу за автономію, за поновлення прав українського народу... Незважаючи на перешкоди збоку російського уряду, за Данила Апостола в Україні встановлений був, хоч і обмежений сваволею окупанта, порядок, життя стало кращим. Це відбилося на двох явищах: зменшився рух селян за Дніпро і – навпаки – збільшилося повернення втікачів на Лівобережжя, зокрема – повернення запорожців у 1734 році вже після смерті Данила Апостола» [10, 91]. У свою чергу Д. Дорошенко наголошував: «Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 р. Його шестилітнє гетьманування було короткою ясною смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років» [6, 416].

Проте така послідовна проукраїнська й самостійницька політика Д. Апостола надзвичайно не подобалася імперській владі. Як тільки в 1733 р. до Санкт-Петербурга почала доходити інформація, що гетьман занедужав і перебуває у важкому стані, імперці вирішили не допустити після його смерті нових виборів, реінкарнувати діяльність Малоросійської колегії, а саму посаду гетьмана остаточно ліквідувати.

Втіленню цих задумів мала сприяти й зміна монархії у метрополії, де після раптової кончини молодого Петра II престол посідає Анна Іванівна (1730–1740), племінниця Петра I, а саме дочка його брата-співправителя Московії, але реально всіма справами в імперії займався її фаворит, етнічний німець Ернст Бірон. Російські історики назвали десятиріччя «біронівщиною» й визнали надзвичайно жадливим для Росії та росіян, не кажучи вже про Україну й українців. Майже одразу після смерті Д. Аполстола, а саме 9 лютого (29.01 за ст. ст.) 1734 р., чиновники Кабінету міністрів подають на розсуд імператриці «Всепопданшее мнение» щодо подальшого управління Гетьманщиною, де, зокрема, пропонується гетьмана не вибирати, а замість нього створити правління як колегіальний орган у складі трьох росіян і трьох українців на чолі з князем А. Шаховським, знову перепорядкувати Гетьманат Сенату та приховувати від українців наміри влади щодо ліквідації гетьманської влади [9, 75]. А вже через два дні, 11 лютого (31.01 за ст. ст.), була оприлюднена грамота цариці Анни Іванівни до українського народу про створення тимчасового Правління Гетьманщиною, де цинічно наголошувалося, що імперська влада дуже сумує за померлим гетьманом, а до обрання нового (порядного і вірного, на противагу «проклятого изменника Мазепи») тимчасово створюється «правление Малой России» на чолі з князем Олексієм Шаховським і двох росіян, генерального обозного Якова Лизогуба та ще двох українців. У своїй діяльності, йдеться у грамоті, цей орган має керуватися інструкціями т. зв. «Кодексу 1728 р.», забезпечувати порядок та безперерйне надходження податків до метрополії [9, 76–77]. Того самого дня було прийнято інструкцію тимчасового Правління, де вже в першому пункті зазначалося, що імперці мають сидіти з правого боку, а козацька старшина – з лівого; у п. 2 дозволялося подавати апеляцію незадоволених рішенням Генерального військового суду до Сенату; у п. 4 вказувалося направляти кошти, на які раніше утримувався гетьман, «на булаву и на кухню и прочее» до центру, на розсуд царської влади [9, 77–79], а також направлено таємний указ імператриці О. Шаховському, в якому йому наказано протидіяти зближенню української й білоруської, української і польської панівної верстви за допомогою шлюбних відносин і навпаки – сприяти асиміляції української старшини через змішані шлюби з російським дворянством [9, 79]; та ще один наказ князю про посилення ним нагляду за становищем в Україні, де, зокрема, наголошувалося: «А что в объявленной Нашей грамоте и в инструкции писано, что правление гетманского уряда определено до впредь будущего избрания гетмана, и си написано для того, чтобы ныне, в начале сего объявления, народ не имел в том сумнения и не чинил противных толкований...» і наказувалося пильно стежити, «чтоб какой шалости в малороссийском народе под нынешний час не произошло и смотреть того прилежно...» [9, 80]. Зрештою, переконавшись через півроку, що Гетьманщина в цілому спокійно сприйняла появу нової імперської структури (точніше, старої, на зразок Малоросійської колегії 1722–1727 рр.), Сенат 28 червня (17.08 за ст. ст.) 1734 р. видав указ про остаточне іменування тимчасового Правління – «правление Гетманского Уряда» [9, 80–81]. Загалом «Прав-

ління гетьманського уряду» (1734–1750) стало черговим знаряддям Російської імперії, за допомогою якого вона намагалася остаточно знищити українську державність у формі Гетьманщини, приєднати її терени на правах звичайнісінької провінції, а українську козацьку націю перетворити на слухняних і «верноподданных» малоросів, щоби з часом їх повністю поглинути й асимілювати панівним російським народом. Понад десять років цей імперський орган керував Гетьманатом, намагаючись послідовно ліквідувати залишки козацької автономії. В. Смолій і В. Степанков зазначають, що в цей час помітно зростає свавілля російських властей, посилюється практика їх втручання в різні сфери життя, так, було скинуто з посад і заслано київського митрополита Ванатовича з ігуменами київських монастирів, 1734 р. не затверджено вибори київського віята Кричевця, 1737 р. арештовано весь київський магістрат і конфісковано всі грамоти й привілеї місту, вчинено обшук у чигиринського обозного Я. Лизогуба, набуває поширення терор «Таємної канцелярії», процвітає практика доносів тощо [11, 286–287].

Виконуючи своє головне завдання – поступове нівелювання й нищення всіх головних підвалин української державності, російська колоніальна адміністрація в особі «Правління гетьманського уряду» з новою силою береться за інтеграційні процеси у сфері діловодства та судочинства Гетьманату. Як справедливо наголошує В. Горобець, в Україні повторно запроваджується імператорський указ «О суде по новоученной форме», до того ж в офіційних рекомендаціях із Санкт-Петербурга царським представникам в Гетьманщині суворо наказується при вирішенні судових справ у Генеральному військовому суді надавати перевагу правовим кодексам Російської імперії [1, 422].

Проте не тільки підризна політика «Правління гетьманського уряду» наносила великої шкоди українській автономії, а й сама агресивна і недолуга внутрішня і зовнішня політика Росії безпосередньо нищила Україну й українців. З цього приводу О. Субтельний пише: «За правління Анни Іоаннівни та її могутнього фаворита – німця Ернста Бірона – старшину Лівобережжя огорнули фаталістські настрої, їх представники уникали громадських справ, зосереджуючись натомість на приватному житті. До цього, зокрема, спричинилося застосування ганебного принципу «слова й діла», за яким найменша критика чи незгода з царським режимом чи то на словах, чи на ділі ставили людину під загрозу Таємної канцелярії, де її допитували, піддавали тортурам, могли засудити до страти чи заслання. Більше того, за принципом «слова й діла» навіть найближчі друзі або члени сім'ї громадянина були зобов'язані доносити владі про його підозрілі розмови та поведінку. Відтак страх і підозрілість стали на Лівобережжі буденним явищем. За біронівщини, тобто періоду панування фаворита цариці Анни, селяни й козаки також тяжко терпіли. Найбільші їхні лиха були пов'язані з російсько-турецькою війною 1735 – 1739 рр., в якій Лівобережжя слугувало головним плацдармом імператорського війська. Протягом цих чотирьох років було мобілізовано десятки тисяч українських козаків і селян. Втрати українців у цій війні сягнули 35 тис., що для населення близько 1,2 млн. становило величезну цифру. До того ж у 1737 – 1738 рр. Україна була вимушена утримувати власним коштом

від 50 до 75 російських полків. Це коштувало Гетьманщині 1,5 млн. карбованців, або в 10 разів більше за її річний бюджет. Випробування, перед якими поставила українців російсько-турецька війна, були для них подвійно нестерпними, оскільки війні передувала довга низка спустошливих конфліктів. Переважна більшість козацько-польсько-російсько-турецьких воєн, що тривали мало не століття, точилася саме на Україні. До 1740 р. країна зовсім знекровилася. Навіть російські офіцери, які проїжджали нею, були вражені картиною її занепаду. Протягом наступних десятиліть українська старшина скаржитиметься на те, що їхня земля не в змозі оправитися від цих руйнувань» [12, 217].

У 1740 р. помирає імператриця Анна Іванівна, і в метрополії розпочинається черговий раунд боротьби за корону Російської імперії, а для Гетьманщини настає час сподівань та тривоги. Так завершився перший період (1708–1740) державотворчих процесів на Лівобережній Україні, який, на нашу думку, характеризується поразкою антимосковського повстання І. Мазепи і тотальним наступом Російської імперії на Гетьманат загалом і інститут гетьманства зокрема. Разом із тим ці асиміляційні процеси поглинання і нищення української державності хоча й залежали від особистості російського монарха (Петро I, Катерина I, Петро II, Анна Іванівна) та їх владного дворянського оточення, а також від протидії їх візаві – українських гетьманів (Івана Скоропадського й Данила Апостола) і козацької старшини, проте все це лише були особливості, а закономірності визначав об'єктивний хід історичного розвитку, а саме поступове перетворення Московської централізованої держави в Російську абсолютистську монархію, в якій апіорі не було місця таким квазидержавним

автономним утворенням, як Гетьманщина. Але навіть у цій наперед визначеній ситуації, при об'єктивні чинники, завжди буде місце для непередбачуваного суб'єктивного людського фактора в поступальному розвитку етнічних спільнот і їх державних утворень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.
2. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000.
3. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.
4. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998.
5. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004.
6. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
7. Когут З. Відчитування Гетьманщини: державотворчі державоування // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
8. Магочій П.Р. Історія України. – К., 2007.
9. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Л.Г. Мельник. – К., 1997.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2: Від середини XVIII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – К., 1995.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми, формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
12. Субтельний О. Україна: історія: Пер. з англ. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 1993.
13. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжів та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. – К., 1994.

Юрій Фигурный

Украинское государствосозидание на Левобережье в 1708–1740 годах в украинозна-вческом измерении

Аннотация. В статье анализируется украинское государствосозидание на Левобережье в 1708–1740 гг. в украинозна-вческом измерении. Автор убежден, что Московия, которая в XVIII в. осуществляла очень активную захватническую политику, крайне нуждалась в послушном союзнике, которым для Российской империи и стала Гетманщина. Вместе с тем, допуская существование казацкой автономии прежде всего для собственных геополитических и геостратегических потребностей, метрополия все время пыталась существенно ограничить ее права и увеличить обязанности, потому что все русские владыки и их провластное окружение понимали одну простую истину: пока существует украинская государственность в формате Гетманщины, украинцы будут самостоятельным народом и не растворятся в «русском море».

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинское государствосозидание, Левобережье, Гетманат, казаки, украинозна-вческое измерение.

Yurii Figurnyi

Ukrainian state-building in the left bank region in 1708–1740 in Ukrainian studies dimension

Annotation. The article analyses Ukrainian state-building in the left bank region in 1708–1740 in Ukrainian studies dimension. The author is convinced that Moskovia, which in XVII century has implemented active rapacious policy, extremely needed obedient partner. Such ally became Hetmanshyna. At the same time, admitting the existence of Cossack autonomy first of all for its own geopolitical and geostrategic needs, mother country tried to limit its rights and increase duties because all Russian rulers and their pro-authoritative surrounding understood one simple truth: as long as Ukrainian statehood exists in the form of Hetmanshyna, Ukrainians will be self-sufficient nation and won't dissolve in «Russian sea».

Key words: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian state-building, left bank region, Hetmanat, the Cossacks, Ukrainian studies dimension.